

2010/2

Arhitektura, raziskave
Architecture, Research

UDK 72 : 111.821
COBISS 1.02

BEATRIZ TOMŠIČ ČERKEZ

23 - 30

ARHITEKTURA MED GRADNJO IN
RUŠENJEM IDENTITETE

*ARCHITECTURE BETWEEN
BUILDING AND DESTROYING
IDENTITY*

Fakulteta za arhitekturo
Inštitut za arhitekturo in prostor
Ljubljana 2010

ISSN 1580-5573

AR

Arhitektura, raziskave
Architecture, Research
2010/2

Fakulteta za arhitekturo
Inštitut za arhitekturo in prostor
Ljubljana 2010

AR

Arhitektura, raziskave / *Architecture, Research*

Fakulteta za arhitekturo
Inštitut za arhitekturo in prostor

ISSN 1580-5573
ISSN 1581-6974 (internet)
<http://www.fa.uni-lj.si/ar/>

revija izhaja dvakrat letno / published twice a year
urednik / editor
Borut Juvanec

regionalna urednika / regional editors
Grigor Doytchinov, Avstrija
Lenko Pleština, Hrvaška

uredniški odbor / editorial board
prof dr Vladimir Brezar
prof dr Peter Fister
prof dr Borut Juvanec
prof dr Igor Kalčič
doc dr Ljubo Lah

znanstveni svet / scientific council
prof dr Paul Oliver, Oxford
prof Christian Lassure, Pariz
prof Enzo d'Angelo, Firenze

recenzentski svet / supervising council
prof dr Kaliopa Dimitrovska Andrews
akademik dr Igor Grabec
prof dr Hasso Hohmann, Gradec
prof mag Peter Gabrijelčič, dekan FA

tehnični urednik / technical editor
doc dr Domen Zupančič

prelom / setting
Astroni d.o.o.

lektoriranje, .slovenščina / proofreading, Slovenian
Karmen Sluga

prevodi, angleščina / translations, English
Milan Stepanovič, Studio PHI d.o.o.

klasifikacija / classification
mag Doris Dekleva-Smrekar, CTK UL

uredništvo AR / AR editing
Fakulteta za arhitekturo
Zoisova 12
1000 Ljubljana
Slovenija
urednistvo.ar@fa.uni-lj.si

naročanje / subscription
cena številke je 17,60 EUR / price per issue 17,60 EUR
za študente 10,60 EUR / student price 10,60 EUR
urednistvo.ar@fa.uni-lj.si

revija je vpisana v razvid medijev pri MK pod številko 50
revija je indeksirana: Cobiss, ICONDA

za vsebino člankov odgovarjajo avtorji / authors are responsible for their articles

revijo sofinancirata / cofinanced

JAK, Javna agencija za knjigo RS

tisk / printing
Tiskarna Pleško

Uvodnik / Editorial	i
Poklon / Tribute to	5
V spomin / In memoriam	9
Članki / Articles	
Igor Toš	13
Antropologija in vernakularno kot izvora razumevanja antropogenega okolja / <i>Anthropology and Vernacular Architecture as Sources for Understanding the Anthropogenic Environment</i>	
Beatriz Tomšič Čerkez	23
Arhitektura med gradnjo in rušenjem identitete / <i>Architecture Between Building and Destroying Identity</i>	
Vjekoslava Sankovic Simčić	31
Integracija staro-novo / <i>Integrating the Old and New</i>	
Martina Zbašnik-Senegačnik, Andrej Senegačnik	41
Prednosti pasivne hiše / <i>The Advantages of Passive Houses</i>	
Alexander G. Keul	47
Vrednotenje večnadstropnih avstrijskih pasivnih stanovanjskih zgradb po vselitvi / <i>Post-occupancy Evaluation of Multistorey Austrian Passive Housing Properties</i>	
Larisa Brojan	53
Ekološke in energijsko varčne hiše iz slamnatih bal / <i>Ecological and Energy Saving Straw-bale Houses</i>	
Biljana Arandjelovic, Ana Momčilovic-Petronijevic	59
Arhitektura vodnih mlinov v južni Srbiji / <i>The Water Mills Architecture in the South of Serbia</i>	
Saša Krajnc	63
Avtorska pravica kot instrument zaščite arhitekturnih del / <i>Copyright as an Instrument of Protection of Architectural Works</i>	
Peter Marolt	71
Sinergija misli, slikarstva in oblikovanja prostora na daljnem vzhodu / <i>The Synergy of Mind, Painting and Spatial Design in the Far East</i>	

ARHITEKTURA MED GRADNJO IN RUŠENJEM
IDENTITETE

ARCHITECTURE BETWEEN BUILDING AND DESTROYING IDENTITY

izvleček

Arhitektura je živa in dinamična kot človek, ki jo ustvarja. Nedvomno spreminja pomene v skladu s spremembami vrednot v družbi oz. kulturi, v kateri se razvija. Različnost identitet naredi vsako družbo specifično in enkratno, edinstveno in nenadomestljivo. Enako tudi arhitekturo, ki je družbeni proizvod. Skupnosti tako črpajo svojo identiteto iz spomina na nek skupen izvor in okrepijo občutek pripadnosti in samozavesti. Tradicija pomeni poseben odnos ljudi do njihove lastne zgodovine in identitete. Arhitektura je lahko močno simbolno sredstvo, saj opominja na prisotnost skupnosti v določenem prostoru. Zato je »kulturno čiščenje« neločljivo povezano z etničnim čiščenjem in genocidom.

S prispevkom želim odpreti razpravo o povezavah med identiteto in arhitekturo kot del materialne kulture ter o pomenu specifičnih posegov v prostor, pri razumevanju katerih je vloga omenjenih povezav ključna. S tem namenom bom predstavila značilnosti povojne obnove mesta Stolac v Bosni in Hercegovini, ki je izrazil primer, kako arhitektura ustvarja različne identifikacije s prostorom.

ključne besede

identiteta, kulturna identiteta, kulturno čiščenje, povojna rekonstrukcija Bosne in Hercegovine, Stolac

Arhitektura je živa in dinamična kot človek, ki jo ustvarja. Nedvomno spreminja pomene v skladu s spremembami vrednot v družbi oz. kulturi, v kateri se razvija. Sooblikuje naše počutje, saj smo sami prostorska telesa, ki bivamo v prostoru. Ko razmišljamo o arhitekturi, nikoli ne mislimo zgolj na individualen odnos do prostora. Naši medosebni odnosi se jasno odražajo v oblikah arhitekture in predvsem v odnosih med arhitekturnimi objekti v urbanem prostoru. Kako vrednotimo tisto, kar so gradili naši predniki? Kakšen je naš kolektiven odnos do oblikovanega prostora? Kakšno podobo prostora želimo pustiti našim zanamcem? Ta vprašanja opisujejo pereče in aktualne refleksije o arhitekturnem prostoru tako pri nas kot drugje. Še posebej pomembne so v primerih poseganja v prostor, ko so ekstremne ideološke predpostavke osnovno vodilo oblikovanja. R. Bevan (2006) se je v delu *Uničenje spomina: arhitektura v času vojne* ukvarjal s preučevanjem učinkov različnih nasilnih sporov na arhitekturo v zadnjem stoletju. Njegova raziskava vključuje analizo bombardiranih območij v času 2. svetovne vojne, holokavsta, uničevanja tibetanske Lhase, Izraela in Palestine, različnih napadov na sakralno arhitekturo ter invazije koalicije v Iraku. Prav tako obravnava arhitekturno uničenje, ki je spremljalo etnično čiščenje v nekdanji Jugoslaviji, bombardiranje Dubrovnika, uničenje starega mosta v Mostarju in nacionalne knjižnice v Sarajevu. Avtor postavlja tezo, da gre v teh primerih za "kulturno čiščenje" in nikakor ne za "kolateralno škodo", kot so večkrat pojmovane nasilne spremembe v prostoru v času vojn. V bistvu imamo opravka s primeri genocida z neobičajnimi sredstvi, in kot take, trdi Bevan, jih lahko obravnavamo kot primere kršenja človekovih pravic.

"Če želite razumeti sedanost in prihodnost, morate razumeti preteklost. To še posebej velja za probleme v urbanem prostoru,

abstract

Architecture is as alive and as dynamic as the person who creates it. It actually changes its meanings in accordance with changes in values in the society, or culture, in which it develops. The diversity of identities makes any society specific and individual, unique and irreplaceable. Architecture as a social product is in a similar situation. Communities draw their identity from memories of a common origin, which reinforces a sense of belonging and confidence. Traditions include the special attitude of peoples to their own histories and identities. Architecture can be a powerful symbolic means of asserting the presence of communities in a given area. Therefore, cultural cleansing is linked to processes of ethnic cleansing and genocide.

This paper aims to open a debate on the links between identity and architecture as material culture and the meaning of specific extreme interventions in common space, to understand which of these connections has the key role. The discussion was prompted by the specific case of post-war reconstruction in the town of Stolac in Bosnia and Herzegovina.

key words

identity, cultural identity, cultural cleansing, post-war reconstruction in Bosnia and Herzegovina, Stolac

ki je večplasten in zgodovinsko zaznamovan," pravi M. E. Jones v znameniti knjigi *Usmrtitev mesta: urbana obnova kot etnično čiščenje* (2003). V tem primeru avtor postavlja tezo, da določeni posegi v urbani prostor, čeprav mnogokrat označeni kot napredek, lahko funkcionirajo kot "urbani genocid", s posledico "čiščenja" elementov identitete, pripadnosti in tradicije neke sredine.

S prispevkom želim odpreti razpravo o povezavah med identiteto in arhitekturo, kot del materialne kulture, ter o pomenu specifičnih posegov v prostor (kot pri zgoraj omenjenih primerih), pri razumevanju katerih je vloga omenjenih povezav ključna. Zanima me vloga, ki jo arhitektura sprejema kot osnovno sredstvo "posedovanja" in identifikacije s prostorom. S tem namenom bom predstavila značilnosti povojne obnove mesta Stolac v Bosni in Hercegovini, ki je izrazil primer, kako arhitektura ustvarja različne identifikacije s prostorom.

Teoretična izhodišča**Prostor in kulturna identiteta**

Identiteta vsakega posameznika je sestavljena iz več elementov, ki niso omejeni na podatke, določene v uradnih evidencah. Osebe lahko čutijo bolj ali manj močno navezanost na geografsko regijo, mesto, vas ali sosesko. Identiteto definiramo kot izkušnjo razumevanja sebe v okolju.

Osebnih identitet nikoli ni mogoče obravnavati kot samoumevne: so nasičene z izkušnjami lokalnih kulturnih raznolikosti in politične kompleksnosti na eni strani ter s sodobno homogenizacijo in izkušnjo "svetovnega medijskega prostora" na drugi strani. Različni dejavniki pripadnosti niso vedno enakovredni. Vendarle so vsi sestavni del osebnosti, pomembno pa je to, da večina od njih ni prirojena (Maalouf 2000).

Medtem ko lahko določene elemente identitete najdemo ločeno v številnih posameznikih, enake kombinacije nikoli ne srečamo in to je tisto, kar daje vsakemu posamezniku bogastvo in vrednost ter naredi vsakega človeka edinstvenega in nenadomestljivega; vsako družbo kot skupnost posameznikov pa specifično in enkratno. Enako tudi arhitekturo kot družbeni proizvod.

Če želimo razpravljati o identifikaciji z določenim prostorom, lahko pregledamo zapise, ki jih je v znamenitem delu *Poetika prostora* predstavil francoski filozof G. Bachelard (2001). Avtor se sprašuje, ali je mogoče osmisliti konkretno esenco stvari, ki bi pojasnila podobe zaščitene intimnosti, nastale ob spominih na dom, bivalni prostor, naš kotic v svetu. Predstavlja tezo, da vsak prostor, v katerem dejansko bivamo, skriva v svojem bistvu pojem hiše, ki ga tvorijo naši spomini in imaginacija. Bistvena moč koncepta je v integraciji misli, spominov in sanj. Rojstna hiša je vtisnila v nas hierarhijo funkcij bivanja. V nas živi diagram načina bivanja in vse nadaljnje hiše so samo variacije osnovne teme. Hiša je stanje duha in vsak detajl govori o njem ter dovoljuje, da ga beremo. Tako kot je na določeni ravni prva hiša model načina bivanja, postane (prvo) mesto model urbanega prostora.

Mesto je tudi kolaž, ki pomeni sobivanje različnih zakonov: tradicija in odprtost na novo, možnost prehajanja iz vzorca v vzorec. Arhitektura je kolektivna umetnost, mišljena za mesto, in zato odbija zgolj osebne rešitve, ekscentričnost, muhavost in čezmerno eksperimentiranje. Ta drža postavlja vsako stvaritev v obvezno objektivno kolektivno soočenje s prejšnjimi generacijami graditeljev. Ker je tendenca arhitekture gradnja za več generacij, se v njej razvijajo posebna dialektika med različnimi nazori, časovne opredelitve, posebnost arhitekta in mnogo drugih dejavnikov, ki spremljajo nastanek vsakega novega objekta. Za tem stoji tudi kompleksna sodba o odnosih med arhitekturo in zgodovino, o pojmovanju bivanja, kolektivnih želja in domišljije, pravi F. Purini (1986). Identiteta predvideva poseben odnos ljudi do njihove lastne zgodovine oz. preteklosti. Skupnosti tako črpajo svojo identiteto iz spomina na nek skupen izvor in okrepijo občutek pripadnosti ter samozavesti.

Materialna kultura in etnično čiščenje

Ko je bil leta 2006 izveden bombni napad na Zlato mošejo v mestu Samara v Iraku, je R. Bevan napisal članek s pomenljivim naslovom: "Dvojni napad na temelje družbe." Avtor se je čudil dejstvu, da je na zahodu vladalo presenečenje o tem, da je bombardiranje mošeje, ki je sveto mesto za šiite, dobilo več kot sto povračilnih napadov na sunitske mošeje in odprlo jasno pot sektaški državljanski vojni. Uničenje slavne kupole zlate mošeje je bilo pravzaprav opozorilo o vse hujših etničnih čiščenjih. Napadi na stavbe so pogosto znamenje oz. gredo z roko v roki z napadi na ljudi. Enak primer je bilo uničevanje mošej, knjižnic in mostov v Mostarju, v času genocidne vojne v Bosni, pravi avtor.

"Pomislite na t. i. Kristallnacht, noč leta 1938, ko je bilo uničenih na stotine sinagog in judovskih podjetij po vsem nacističnem rajhu in oblikovan proto-genocidni pogrom, ki je zaznamoval nadaljnje korake v brezmejno temno klet barbarstva," nadaljuje Bevan. Razbijanje kipov Bude v Bamiyanu, Afganistan, to je bil del kampanje za preprečevanje delovanja domačinov Hazara, ki so se upirali talibanom. Kipi so bili za njih simbol njihove regije in prostora.

Arhitektura je lahko močno simbolno sredstvo: mošeja ni samo mošeja, ampak predstavlja prisotnost skupnosti, ki je za

sovrážnike označena za izbris ali izgon. Zato je kulturno čiščenje neločljivo povezano z etničnim čiščenjem in genocidom. Na Mednarodnem kazenskem sodišču za nekdanjo Jugoslavijo v Haagu je en sodnik odločil, da uničevanje mošej okoli Srebrenice priča o genocidni nameri množičnih pobojev. Knjižnica, muzej ali umetniška galerija je prostor zgodovinskega spomina, dokaz duhovne povezave skupnosti s preteklostjo, ki "legitimizira" sedanjost. V ekstremnih okoliščinah, ker so spomini, zgodovina in identiteta tesno povezani z arhitekturo in prostorom, so kraji z določenimi pomeni namerno "izbrani za pozabo". Riedlmayer pravi, da obstaja vse večje zavedanje o povezavah med sistematičnim preganjanjem in izgonom etničnih in verskih skupnosti ter uničevanjem kulturne in verske dediščine, povezane s temi skupnostmi (2002). Če etničnost skupine je opredeljena s skupnim izvorom in kulturo, etnično čiščenje je odstranitev članov ene od teh skupin iz kraja, ki ga sami opredelijo kot svojega. Ker etnične skupine so kulturno opredeljene, jih je mogoče odpraviti, če njihova kultura izgine, tudi če ni fizične odstranitve oseb. Zato je sistematično in namerno uničevanje materialne kulture, ki je opredeljena kot pripadajoča določeni etnični skupini, sestavni del kulturnega čiščenja. "Ubijanje oseb uniči posameznikov spomin. Uničenje kulturne dediščine izbriše spomin na skupino ljudi. To je, kot da ne bi bili nikoli tam," pravi Riedlmayer. Uničenje materialne kulture, ki opredeli določeno etnično skupino, gotovo vodi v izbris, obliko *damnatae memoriae*, ki je značilna za dejanja "zmagovalcev" v zgodovini v vseh obdobjih (de Condappa 2008). Povzročanje škode na materialni kulturni dediščini sproži močne čustvene odzive. Materialna kultura v obliki pokopališč, sakralnih spomenikov, zgodovinskih stavb in tako naprej zagotavlja močno povezanost skupine ter posameznika in je zato tako pomembna v kontekstu pomena kulturnega genocida, saj ponuja otipljiv potencialni rezervoar "legitimnosti", ki se lahko uporablja kot izgovor pri zahtevkih nad ozemljem in identiteto, zlasti etnično identiteto. Kulturno čiščenje je komplementarno dejanje etničnim čiščenjem; je del procesa, pri katerem počasi postaja etnično čiščenje zakonita in sprejemljiva oblika ukrepanja. Pogled na kulturno čiščenje je treba opraviti iz perspektive materialne kulture, ki ni pasivna: predmeti aktivno gradijo in strukturirajo družbe (Giddens 1984). Tako kot materialna kultura lahko strukturira družbo, ima tudi potencial, da družbe "de-strukturira" kot enotne skupine in učinkovito razgradi skupne identitete. Moč materialne kulture kot zgodovinsko in družbeno konstruiran diskurz je treba prav tako obravnavati kot dejavnik namernih poskusov pogajanj in uničenja. Tako kot se spreminja kontekst, na primer v času konfliktov, tako se spreminja potencialna vloga materialne kulture, ki postane simbol skupinske identitete.

Primer: mesto Stolac v Bosni in Hercegovini

Bosna in Hercegovina ima od nekdanje posebnosti identiteto. To specifičnost in njeno zgodnjo politično avtonomijo dolguje dvema dejavnikoma. Nahaja se na glavni trgovski poti z vzhoda, ki vodi čez Malo Azijo do Benetk in Jadrana, in je bila od nekdanj "vrata Evrope na Orient". Od srednjega veka je bila Bosna večplastna družba, kjer so kulturni in religiozni elementi vplivali drug na drugega. V srednjeveški Evropi je bila Kraljevina Bosna kraj, kjer so tri krščanske cerkve, Pravoslavna, Rimskokatoliška cerkev in šizmatične lokalne bosanske cerkve (t.i. bogumili) živele skupaj. Pred približno 500 leti je prišel Islam in leta 1700 je več kot polovica prebivalstva sprejela to vero (Riedlmayer

2002). Drugi dejavnik, zaradi katerega je bosanska dediščina tako bogata, je napor, ki so ga sultani Otomanskega cesarstva vložili v arhitekturne in urbanistične projekte ter gradnje, kar odraža pomen regije in njen vpliv. Med novimi mesti, ki jih je ustanovilo Otomansko cesarstvo v Bosni, so Sarajevo, Banjaluka in Mostar; to so mesta, kjer so nekoč muslimani, kristjani in judje živeli, delali in molili skupaj.

V prvi polovici 90-ih let prejšnjega stoletja je v okviru različnih dogodkov, ki so spremljali razpad bivše Jugoslavije, v Bosni in Hercegovini divjala vojna, v kateri je bilo etnično čiščenje ena ključnih značilnosti. Etnično čiščenje pomeni namerno ustvarjanje pogojev, da se fizično uniči določeno skupino ljudi na nekem ozemlju. Fizično uničenje se lahko izvaja z genocidom ali izselitvijo oz. z ustvarjanjem takih pogojev za življenje, ki prisilijo prebivalce v izselitev. Skupaj s tem običajno poteka priseljevanje drugih, da se spremeni demografska slika kraja.

Rezultat vojne je bila delitev države v dve politični entiteti: Federacija Bosne in Hercegovine (krajše Federacija BiH) in Republika srbska. Prva površinsko zaseda 51 % državnega ozemlja, demografsko pa na teh območjih danes živi večinsko bošnjaško (muslimansko) in hrvaško prebivalstvo - ne glede na to so bili po odločitvi ustavnega sodišča Srbi prepoznani kot tretja narodnost federacije, kar se je zgodilo tudi z bošnjaškimi in hrvaškimi prebivalci v Republiki srbski. Na različnih mestih Federacije, ki je deljena na osem kantonov, oblast pripada različnim skupinam. Hercegovina, regija na jugovzhodu današnje države Republike Bosne in Hercegovine, ki je dobila ime po nazivu srednjeveških vladarjev - "herceg", je sestavljena iz dveh kantonov, to sta Zahodnohercegovski in Hercegovsko-neretvanski kanton. Prvega vodijo pretežno Hrvati, v drugem pa so oblasti različne, odvisno od kraja. Čeprav naj bi se prebivalci lahko vrnil na svoje domove, obstajajo še vedno velike tendence

po ohranjanju pretežno "čistih", etnično enotnih ozemelj.

V bosanski vojni je bilo tudi značilno namerno uničevanje kulturnih, verskih in zgodovinskih znamenitosti. Cilji so bili npr. Narodna knjižnica v Sarajevu, Pokrajinski arhiv v Mostaiju, več lokalnih in nacionalnih muzejev, Narodna galerija, celotne zgodovinske četrti, muslimanska in judovska pokopališča in še posebej verski objekti. Pomembno je poudariti, da je bila poškodovana kulturna dediščina vseh etničnih skupin, vendar pa je daleč najhujše uničevanje doživela islamska dediščina.

Riedlmayer (2002) meni, da je umestitev arhitekture namerno, premišljeno, politično dejanje. Ljudje, ki ne morejo živeti ob misli drug na drugega, ne bodo gradili svojih hiš in najpomembnejših spomenikov skupnega življenja v senci teh drugih. Vzajemno priznavanje skupnosti je ponazorjeno tudi z arhitekturo. Gradbeni slogi so postali "medkulturni", obstaja več mošej v Bosni, ki imajo videz srednjeveške cerkve, z minareti, ki spominjajo na romanske cerkvene zvonike. Kulturna dediščina v Bosni odraža multikulturno, urbano in prefinjeno družbo, ki je očitno nekoč prestopila meje simboličnega na relativno neproblematičen način. To pa ne pomeni, da je bila družba v celoti usklajena, arhitekturna krajina pa je le kazala določeno mero kohezije. Izbris materialne kulture ne samo predstavlja kulturno čiščenje, ampak dejansko upravičuje zanikanje tistega, kar je obstajalo pred konfliktom in v primeru Bosne gre za zanikanje obstoja in preživetja etnične heterogenosti.

Stolac pred in po vojni

Stolac, verjetno najstarejše mesto v Hercegovini, se nahaja v Hercegovsko-neretvanskem kantonu, na poti, ki v smeri iz Bosne v Dubrovnik poteka po Hercegovini, natančno po porečju reke Bregava, levem pritoku Neretve, na križišču poti Mostar-Dubrovnik in Čapljina-Bileca. Od Mostarja je

Slika 1: Zgodovinske znamenitosti v Stolcu (z leve proti desni, od zgoraj navzdol): pravoslavna cerkev iz 19. stoletja, hamam iz 18. stoletja (zrušen v zadnji vojni), Begovina (uničena v vojni), Radimlja in stecci, grob rabina M. Danona.

Figure 1: Historic sights in Stolac (left to right, up to down): 9th century Orthodox church; bathhouse from the 18th century (reduced to ruins in the latest war); Begovina residential complex (destroyed in the war); Radimlja and medieval tombstones called stecci (sing. stecak); grave of the Rabbi M. Danon.

Slika 2: Gradnja novih naselij.

Figure 2: Construction of new settlements.

oddaljen 33 km, od Sarajeva 170 km in 100 km od Dubrovnika. Najkrajša povezava do morja je Stolac-Neum (50 km). Podnebje je sredozemsko s povprečno letno temperaturo zraka nad 7 stopinj Celzija. Sonce sije v Stolcu 2500 ur na leto, kar pomeni, da je povprečna letna insolacija 6,4 ure na dan. Velja za najbolj sončno mesto v bivši Jugoslaviji.

Območje Stolca s svojim mediteranskim šarmom, dobro vodo, blagim nebom, nežno krajino in harmonijo naravnih lepote je pritegnilo različne ljudi iz prazgodovinskih časov: Iliri in grški pomorščaki, rimski patriciji, vzhodnogotski osvajalci, slovanski dostojanstveniki, otomanski plemiči, beneški vojaki, avstro-ogrski vladarji in mnogi drugi so pustili svoj pečat, ruševine in grobove, imena in sporočila, vklesana v kamnih za tiste, ki bi prišli za njimi.

Sledi človeške roke v Stolcu segajo v paleolitik, 15.000 let nazaj. Dokaz so risbe v Badanjski jami. Risbe opisujejo podrobnosti lova. Naziv Stolac pa je nastal relativno pozno. Prvi znani podatki so iz 15. stoletja. Razvoj današnjega Stolca sledimo prek več nazivov. Najstarejše ime, ki ga lahko omenimo, je Daorsoi ali Daorson, ilirsko megalitsko mesto v vasi Ošanjski nad Stolcem (4.-3. stoletje p. n. š.). Arheolog R. Salinas Price trdi, da je naselje Daorson v resnici mesto Troja, opisano v Homerjevi Ilijadi in Odiseji. Sledi rimski muncipij Dillintum, nato castrum Vidoskij v kraju, imenovanem Stolaz in Vidosich, Vidosko mesto, otomansko Ilče ali Ilstolče, nato Vidoski in končno Stolac.

Pri Stolcu se nahaja bogumilska nekropola Radimlja z zanimivimi srednjeveškimi spomeniki, imenovanimi "stečcf. Na Bregavi je bilo v času Otomanskega cesarstva zgrajenih šest kamnitih mostov in mlinov. Znameniti turški potopisec E. Čelebija omenja Stolac leta 1664. V Stolcu se nahaja znan stanovanjski kompleks Begovina iz sredine 19. stoletja. Tu je tudi judovsko svetišče, saj je na poti v Jeruzalem v Stolcu umrl rabin Moshe Danon in je tu pokopan.

V tem mestu so vedno živeli Hercegovci različnih ver. Danes so razdeljeni v muslimane, pravoslavce in katoličane. Struktura prebivalstva po popisu leta 1991 je bila naslednja: bili so 8101 musliman, 6188 katoliških Hrvatov, 3917 pravoslavnih Srbov, 307 Jugoslovanov in 168 drugih, med njimi tudi Romi.

Stolac je bil "mesto spomenik". Čeprav je bil pod Unescovo zaščito od leta 1980, je vojna zanj pomenila čas holokavsta. Najprej so bili napadeni spomeniki islamske kulture: mošeja

kapitana Ismaila Šarica iz leta 1741 je bila uničena, mošeja Hadžija Alija Hadžisalihovica oz. mošeja pri "Inat cupriji", ki je bila zgrajena leta 1736, je bila zažgana. Ena izmed najstarejših mošej v Bosni in Hercegovini, Sultan Selim ali Careva mošeja, zgrajena leta 1519, je bila zažgana, uničene so bile vse sledi, mošeja Hadžija Saliha Bure ali mošeja v Podgradu iz leta 1733 je bila prav tako uničena do temeljev. Pozneje je bila zažgana pravoslavna cerkev iz leta 1870.

V nadaljevanju so bili uničeni še drugi spomeniki: Silahar Jusuf Pasha hamam iz 18. stoletja, stanovanjski kompleks Begovina iz 19. stoletja in še druge značilne starejše hiše, npr. t. i. Džulhanumina hiša, pokopališče, javne zgradbe, med drugimi umetniška galerija Branko Šotra in hotel Bregava, delo znamenitega arhitekta Zlatka Ugljena.

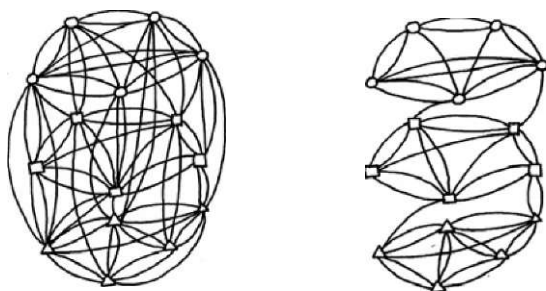
Ker so oblasti morale spremeniti etnično sliko mesta, se je v 90-ih močno spodbujalo selitev prebivalcev iz osrednje Bosne v Hercegovino. V okolici Stolca so nastala "satelitska naselja". Običajno si človek gradi hišo po vzoru "prve hiše", še posebej če gre za tipologijo, zakoreninjeno v določenem kraju. Tako je mediteranska Hercegovina dobila naselja s tipično srednjebosansko arhitekturo, brez razumevanja specifične značilnosti novega kraja bivanja. Ker gre za pretežno hribovito pokrajino, so se doline vedno ohranjale za nasade. Danes nova naselja zavzemajo mesto na najbolj plodni zemlji, na ravninah, hiše pa so kockaste oblike z večkapno streho, primerne za podnebje s hudimi zimami in ne upoštevajo nujnih pogojev za arhitekturo v tem okolju: ustvarjati pri hiši senco, da bi se hladili v hudih poletnih dnevih.

Posegi v mestu po vojni

Po dobrem desetletju in pol od konca vojne se jasno nakazuje smer in ideologija obnove mesta, ki je v vojni izgubilo praktično vse arhitekturne spomenike in dober del javnih ter zasebnih stavb. Le-te so bile pečat mesta, prostori, s katerimi so se prebivalci identificirali in jih prepoznavali za svoje, ne glede na nacionalnost oz. versko pripadnost. Vojna je bila tudi vzrok velikemu izseljevanju, predvsem mlajših "avtohtonih" prebivalcev. Proces takih sprememb se jasno izražajo z rahljanjem občutka pripadnosti, slabim odzivom ali pa sploh nobenim skupnim projektom prebivalcev za razvoj oz. ponovno oživetev mesta. Praktično edine skupne pobude doslej so prišle s strani prostovoljcev, ki so prevzeli nalogo čiščenja reke Bregava

in izvedli kampanjo za ekološko ozaveščanje prebivalcev. Mesto funkcionira enako kot družbeni odnosi: nima več celovite podobe, sestavljeno je iz mozaika za vsakega posameznika pomembnih delcev, ki se redko stikajo z drugimi. Vsak ima svojo shemo uporabe in zaznave mesta, ki ni dosti povezana s fizičnimi značilnostmi, zaenkrat izhaja predvsem iz drugih simbolnih dejavnikov, kot je npr. etnična organizacija prostora. Primer Stolca je poseben tudi zato, ker je eden redkih, kjer oblast sama institucionalizira in promovira odtujitev različnih skupnosti, npr. z deljenim poukom po ključu etnične pripadnosti v osnovni šoli. Obstajata tudi dve avtobusni postaji, odvisno od etnične pripadnosti avtoprevoznika. Prebivalci izbirajo trgovine in druge servisne dejavnosti tudi po tem ključu. Izmenjava med skupnostmi je bolj izjema kot pravilo.

Slika 3: Elementarna shema frekvence srečanj članov različnih skupnosti v mestu in primer Stolca, kjer je izmenjava med skupnostmi bolj izjema kot pravilo.

Figure 3: Elementary scheme of the frequency of meetings between members of different communities in the town (A) and the example of Stolac, where inter-community sharing is the exception rather than the rule (B).

Rekonstrukcija mest širom Bosne in Hercegovine še traja. Zanimivo je pregledati, kateri objekti imajo prednost pri obnovi ali rekonstrukciji oz. načrt, po katerem ta poteka. Čeprav je indeks nezaposlenosti v Stolcu izredno visok, noben večji projekt, ki bi pomagal rešiti ta problem, ni v teku. Prvi (in doslej edini) obnovljeni so različni verski objekti. Careva mošeja je bil

prvi rekonstruiran objekt. Pozneje so obnovili še tri mošeje in pravoslavno cerkev. Obnovljena je bila tudi katoliška cerkev, ki ni bila poškodovana v vojni; v osrednjem prostoru srednjeveške trdnjave, ki je najvišja točka mesta, so zgradili oltar z velikim križem, izdelanim iz kamnov trdnjave. Druge javne zgradbe niso bile obnovljene. Tako "robna kuca", "gradska kafana", hotel Bregava, kompleks bazenov in celo park z otroškim igriščem ostajajo še danes v ruševinah v ožjem centru mesta. V mestu ni javnih prostorov, kjer bi se lahko različni uporabniki srečali in socializirali. Obnovljene so le zasebne hiše in delno Begovina (ki je tudi zasebni objekt). Zaščito in obnovo kompleksa srednjeveške bogumilske nekropole Radimlja so začeli šele letos. Skratka, mesto kot funkcionalna (socialna, ekonomska, kulturna enota) enota ima pretrgane notranje vezi. Ni kolektivnega zavedanja skupnosti in skupnega življenja, ki sta vsekakor nujna podlaga za mestni razvoj.

Ugledni arhitekt Zlatko Ugljen je naredil načrte za obnovo Careve (slika 3) in Hadži Alije Hadžihasanovica mošeje (slika 4). V obeh primerih je izhajal iz prej obstoječega objekta in posebnosti arhitekture okolja (npr. mošeja v Dabrici, ki je ena redkih s pravokotnim minaretom). V primeru Careve mošeje je arhitekt natančno rekonstruiral silhueto in volumen prej obstoječega objekta v sodobnem arhitekturnem jeziku. Upošteval je razmerja in simboličnost števila 8, ki je bilo uporabljeno v porušenem objektu (8 stebrov v vhodni galeriji, 8 stopnic do polzaprtre galerije, 18 metrov oddaljenosti od ceste itn.).

Opisani projekti se v obnovi niso uresničili. Vsi nastali objekti so natančna rekonstrukcija objektov iz 15. in 16. stoletja. Celo freske na fasadi Careve mošeje so znova naslikane kot v originalu. Enak primer je rekonstrukcija mošeje Podgrad.

Diskusija

Takoj se poraja vprašanje, zakaj se je investitor odločil za tako ekstremno in dokaj iracionalno potezo, kot je nova gradnja (vsi objekti so bili porušeni do tal), s podobo in metodami stare. Odgovor nam delno nudi K. Lynch (1998), ki trdi, da je učinkovita podoba produkt čutnih izkušenj in spominov, ki

Slika 4: Rekonstrukcija Careve mošeje in primerjava s projektom Z. Ugljena (vir slikovnega gradiva: arhiv avtorice, Bernik 212).

Figure 4: Reconstruction of the Emperor's mosque and comparison with Z. Ugljen's project.

so podlaga za interpretacije informacij in usmerjevalec akcij posameznega človeka v okolju. Nudi močno čustveno podporo in gotovost, saj nastaja kot produkt bilateralnega procesa med gledalcem in okoljem. Okolje sugerira odnose in razlikovanja, gledalec pa izbira, organizira in daje pomen tistemu, kar vidi. Podoba okolja se lahko analizira s stališča identitete, strukture in pomena. Učinkovita podoba zahteva prepoznavnost oz. razlikovanje elementov. To se imenuje identiteta prostora. Vsebuje določen praktičen oz. čustven pomen za gledalca. Treba je upoštevati fizične kvalitete elementov, ki morajo biti dovolj pomembni, da omogočajo identifikacijo strukture in njeno funkcioniranje oz. imaginacijo, tj. "berljivost oz. očitnost". Ker razvoj podobe zadeva gledalca in gledanega, je rekonstrukcija mesta izjemno občutljiva naloga. Tako razumemo, da v tem primeru rekonstrukcija arhitekture kljubuje etničnemu čiščenju: podoba "starega" pove, da na tem prostoru ljudje, ki so gradili, gradijo in uporabljajo objekte, niso "novi", da jim ta prostor tudi od nekdaj pripada. Sodobni likovni jezik po mnenju meščanov ne bi uspel učinkovito prenesti takega sporočila. Bolj pomembno je dokazovati preteklost, kot načrtovati prihodnost, zato je razumljivo (vsekakor pa ne nujno upravičeno), da si ljudje želijo "natančno" vrnitev uničenih podob. Vrnitev podobe afirmira samopodobo skupine in hkrati vrača vtis heterogenosti. Rekonstruiran objekt priključuje pozornost, ker nadomešča izgubljeni objekt z močnim afektivnim nabojem in je "ponovno" prisoten v okolju. Prisotnost ne prenese vrednostnih kritik, je pomembnejša od sloga, tehničnih značilnosti idr. Vrača podobo mesta, s katero se (vsaj delno) meščani pozitivno identificirajo. Na tem mestu je misel G. Bachelarda aktualna: mesto je stanje duha in vsak detajl govori o njem in dovoljuje, da ga beremo. Drugo vprašanje je, zakaj ni načrtovana obnova javnih prostorov, kjer bi se lahko različni uporabniki srečevali in socializirali ter znova vzpostavljali vezi. Saj to je človeška potreba, ki se v mestu lahko uresničuje. Pravzaprav je to izhodišče nastanka in razvoja mest v vseh kulturah. Če pustimo ob strani finančne razloge in ob upoštevanju nekaj opisanih dejavnikov (sprememba etnične slike prebivalstva in množične selitve), lahko zaključimo, da je za določene akterje mestnega življenja potreba bo ohranjanju takega položaja pomembna, saj tako ohranjajo moč, ki je bila povod za etnično čiščenje z "arhitekturnimi sredstvi". Javni prostori so običajno prostori skupnega zgodovinskega spomina, dokaz duhovne povezave skupnosti s preteklostjo. Preteklost pa pogojuje sedanost. Ko so spomini, zgodovina in identiteta tesno povezani z

arhitekturo in prostorom, gre za načrtno prisilo v pozabo. Prostor paje odlično in tiho sredstvo dolgoročne diskriminacije.

Sklepne misli

"Vsakdo po mili volji lahko obrne gumb na radijskem sprejemniku, vsakdo se lahko izogne koncertom, zasovraži film in gledališče ali pa se odpove branju te ali one knjige, nihče pa ne more zapreti oči pred arhitekturo, ki tvori prizorišče mestnega življenja in nosi znamenje človeka na deželi in v pokrajini," pravi B. Zevi (1959). S to mislijo nam avtor na sintetičen način poda definicijo trajne vrednosti arhitekture. Tudi ekstremni primeri vrednotenja se ne izogibajo "stalnosti" arhitekture in povezavam med identiteto ter prostorom.

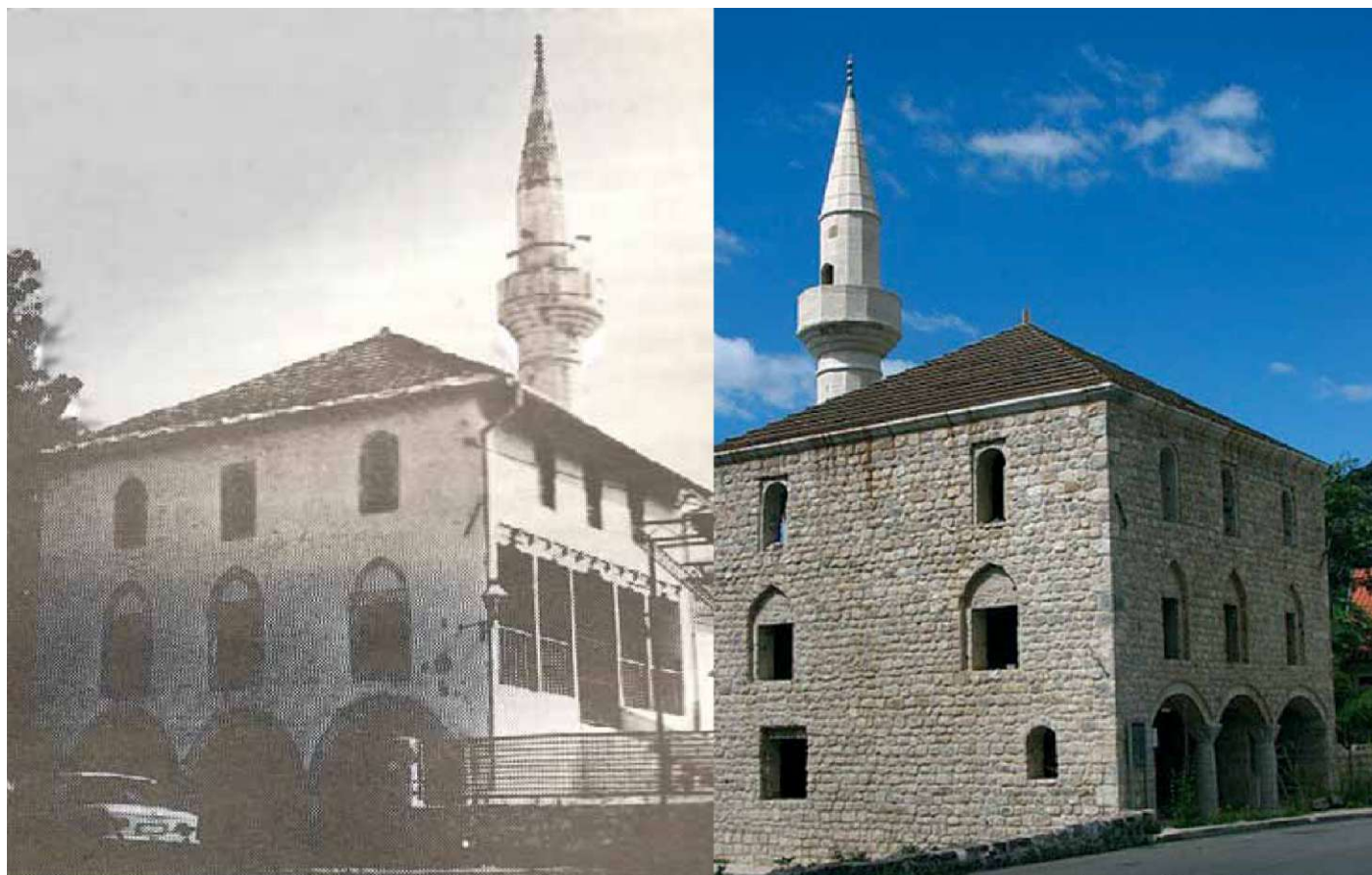
V luči predstavljenega primera povojne rekonstrukcije v mestu Stolac odločitev o tem, kako dejavno odgovoriti procesu "kulturnega čiščenja" in nasilnim spremembam v prostoru, zahteva prizadevanja za revalorizacijo ali preoblikovanje označevalcev tradicije v sodobni arhitekturi. Identifikacija s prostorom se gradi z izkušnjo razumevanja sebe v okolju. Vsak poskus poseganja v ta proces je nevaren. Je neke vrste manipulacija. V tem trenutku nastane paradoks: izkušnja je produkt delovanja v določenem časovnem obdobju, ki v predstavljenih primerih žal ne obstaja. Kvalitativno spreminjanje vsega, kar človek opazuje, ustvarja in uporablja v skladu s prejšnjimi izkušnjami, je proces, ki zahteva razumevanje in kritično vrednotenje opravljenega na vsakem koraku. Različne reakcije na nasilje z arhitekturo, od rušenja kot odgovor rušenju do čimprejšnje novogradnje "kopije" uničenega objekta, nam govorijo o razsežnosti pomena zgrajenega prostora in o vlogi, ki jo arhitektura sprejema kot osnovno sredstvo simboličnega "posedovanja prostora" in nadaljnje identifikacije posameznikov s prostorom.

Zato je tudi zanimiva misel Ignatieffa, ki z uporabo Freudovega izraza "narcisizem manjše razlike" trdi, da ko se zunanje razlike med skupinami zmanjšujejo, postajajo simbolne razlike bolj pereče, bolj pomembne, da postanejo "maska razlikovanja" (1999). Zlasti v konfliktnih časih kulturni simboli pogosto zavzamejo značilne ikonske lastnosti, ki opredelijo in ustvarijo občutek razlike. Nasprotno, ko je ustanovljena razlika, "istost" lahko zagotovi vir legitimnosti (de Condappa 2008). Zlitje pojmov kulture in pravice predvideva močno mobilizirajočo dialektiko, ki lahko izmenično privilegira ali zanika pojmovanja legitimnosti. "Pooblastilo" za izbris kulture zato bistveno vpliva na legitimnost skupine in v skrajnih primerih na njeno pravico

Slika 5: Hadži Ali Hadžihasanovića mešerja pred vojno, povojna rekonstrukcija (sprednja in zadnja stran) in predlog Z. Ugljena (pogled z ulice) (vir slikovnega gradiva: Hasandedić 24, zasebni arhiv avtorice, Bernik 187).

Figure 5: Hadži Ali Hadžihasanović mosque before the war; the post-war reconstruction (front view and rear view), and the proposal from Z. Ugljen (view from the street).

do obstoja. Prav tako kot si je mogoče predstavljati skupnost, jo je mogoče pozabiti ali "dematerializirati". V tem procesu pa nedvomno igra ključno vlogo arhitektura kot pomemben del materialne kulture skupnosti in nikakor ni vseeno njena oblika. Poraja se še vprašanje, ali bi lahko arhitektura pomagala znova sestaviti načete družbene odnose in na kakšen način. Kateri programi se "upirajo" pojmu etnične pripadnosti in ustvarjajo nove potrebe pri različnih prebivalcih? Ob analizi klasičnih vrednot arhitekture, kot so lepota, stabilnost in uporabnost ("venustas, firmitas, utilitas"), B. Tschumi (2001) predlaga, da bi programatično dimenzijo razširili s pojmom "dogodek" (*event*). Ni arhitekture brez dogodka, pravi Tschumi. Arhitektura je hkrati prostor in dogodek. Pomembni dejavniki arhitekture so program, funkcija, uporaba in dogodek oz. akcija in gibanje. Odnos med gradnjo prostorov in programom ni preprost, predvsem zato, ker so danes vsi programi nestalni že po definiciji. Relaciji vzrok-efekt med zgradbo in njeno vsebino, uporabo in pomenom, avtor ne pripisuje pomena; obratno, meni, da ni več aktualna tema arhitekturnega dela. Delo arhitekta je torej prav v formulaciji, "invenciji" novih odnosov. Meni, da bi bilo smiselno opisati dejavnost arhitekture kot "oblikovanje pogojev" namesto "pogojevanje oblikovanja", kar bi prispevalo k hitrejšim in učinkovitejšim družbenim spremembam. Zanj je arhitektura še vedno eden od dejavnikov družbenih sprememb. Pogoj pa je, da družba, ki je doživela tako nesrečo, kot je kruta vojna, začne živeti in graditi za bodočnost.

Slika 6: Mošeja Podgrad pred vojno, povojna rekonstrukcija mošeje in spremljajočega objekta (na nasprotni strani ulice) (vir slikovnega gradiva: Hasandedić 16, arhiv avtorice).

Figure 6: Podgrad mosque before the war; the post-war reconstruction of the mosque and appertaining structure (on the opposite side of the street).

- Bachelard, G. (2001): Poetika prostora, Študentska založba, Ljubljana.
- Bernik, S.(2002): Arhitekt/Architect Zlatko Ugljen, Medunarodna galerija portreta, Tuzla.
- Bevan, R. (2007): The Destruction of Memory: Architecture at War, Reaktion Books London.
- de Condappa,P. (2008): Cultural Genocide in Bosnia-Herzegovina; Destroying Heritage, Destroying Identity. V: <http://traumwerk.stanford.edu:3455/culturesofcontact/admin/download.html> <december 2010>
- Giddens, A. (1984): The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration, Polity Press, Cambridge.
- Jones, M. (2003): The Slaughter of Cities: Urban Renewal as Ethnic Cleansing, St. Augustine's Press, Chicago.
- Hasandedic, H. (1990): Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini, El Kalem, Sarajevo.
- Ignatieff, M. (1999): The Warriors Honor - Ethnic War and the Modern Conscience, Vintage, London.
- Lynch, K. (1998): La imagen de la ciudad, Editorial Gustavo Gili, SA., Barcelona.
- Maalouf, A. (2003): In the Name of Identity: Violence and the Need to Belong, Arcade Publishing, New York.
- Purini, F. (1986): La arquitectura didáctica. Consejería de cultura y educación de la comunidad autónoma, Murcia.
- Ratkovic, A. (2003): Grad Vidoški, prilog istraživanju i obnovi, Hercegovina, časopis za kulturno i historijsko naslijeđe, br. 15-16, 7-16.
- Riedlmayer, A. (2002): Destruction of Cultural Heritage in Bosnia-Herzegovina, 1992-1996: A Post-war Survey of Selected Municipalities.
- Tschumi, B. (2001): Architecture and Disjunction, The MIT PRESS, Cambridge, Massachusetts.
- Zevi, B. (1976): Saber ver la arquitectura. Ensayo sobre la interpretación espacial de la arquitectura, Editorial Poseidon, S. L., Barcelona.
- Double-attack-on-a-societys
<http://www.smh.com.au/news/opinion/double-attack-on-a-societys-foundations/2006/02/26/1140888744141.html?page=fullpage> <oktober 2010>.